

Empati ve Hayvanlarla İletişim

Nihat ÇALIŞKAN*

Mehmet AYDIN**

Mustafa ASLANDEREN***

Özet

Canlı hayatının vazgeçilmez unsurlarından biri olan iletişim, bazen bir sözcükle, bazen de bir dokunuş veya bir bakışla olabilir. Bu nedenle iletişim sadece insanların birbirleriyle yaptıkları konuşmaları kapsamaz bütün canlılar arasında çeşitli şekillerde gerçekleşebilir. İletişim etkileşimle, duygu ve düşüncelerin karşılıklı alışverişiyle, paylaşmakla oluşur. İletişim aynı zamanda neyin, ne zaman, nerede ve nasıl iletileceğini bilmektir. İletişimde, iletilmek istenen mesajı karşı tarafa etkili bir şekilde iletmek, sevgi dolu bir ilişki kurup bu ilişkiyi sürdürülebilmek ve etkileşimi kolaylaştırabilmek için gerekli bir takım faktörler vardır. Bu faktörlerden biride empati kurabilmektir. Empati kurmak, canlının kendisini iletişimde bulunduğu diğer canlının yerine koyup, onun hissettiklerini hissetmeye, gördüklerini görmeye çalışmasıdır. Canlının olaylara karşısındakinin dünyasından, onun penceresinden bakabilmesidir. Empati kurabilmek iletişimi kolaylaştıran ve yoğunlaştıran en önemli becerilerden biridir ve kullanıldıkça gelişir. Hayvanlarla iletişimde de empati kurmak çok önemlidir. Çünkü empati kurabilen canlıların iletişimi daha sağlıklı ve güçlü bir şekilde gerçekleşir. Sağlıklı bir iletişim de mutluluğu getireceğinden dolayı iletişim, empati ve hayvanlarla iletişim konularında bir çok araştırma yapılmıştır. Bu çalışmada da; iletişim, empati, uzlaşma, empati ile ilişkili değişkenler, hayvanlar aleminde iletişim, hayvan-insan iletişimi, hayvan refahı, hayvan özgürleşmesi ve Türkiye'deki hayvan hakları konuları çeşitli boyutlarıyla irdelenmiştir. Ayrıca iletişim ve hayvanlarla iletişimde empatinin önemine çeşitli örneklemelerle vurgulamalar yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: İletişim, empati, hayvanlarla iletişim

Empathy and Communication with Animals

Abstract

Communication, one of the essential elements of the life, can happen sometimes with a word, sometimes with a touch or a look. That's why, communication does not only include the conversations people make between themselves, it can occur in various types among living beings. Communication develops with interaction, mutual exchange of feelings and thoughts and sharing. Communication is also to know what to be conveyed and when, where and how it will be conveyed. There are some necessary factors in communication in order to transmit the message effectively, make a warm relationship and sustain it and facilitate interaction. One of these factors is to empathize. Empathy is putting yourself in one's place and trying to feel what s/he feels and to see what s/he sees. It is the ability of looking at the events through the opposite's world, through his/her window. Empathy is one of the skills which facilitates and intensifies communication and it develops as long as being used. Empathy is also very important in communication with animals, as the communication of living beings empathizing is more healthy and stronger. As a matter of the fact that healthy communication brings happiness, a lot of research has been done about communication, empathy and communication with animals. In this study, communication, empathy, agreement, communication in animal world, the variables related to empathy, human- animal communication, animal welfare,

* Doç. Dr. Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü ncaliskan@ahievran.edu.tr

** Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri, mehmetaydin40@gmail.com

*** Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Programları ve Öğretimi, mstfaslanderan@hotmail.com

animal liberation, animal rights in Turkey are examined with different dimensions. What is more, the importance of empathy in communication and communication with animals is emphasized with various samplings.

Keywords: Communication, empathy, communication with animal

1. Giriş

Birçok canlı sıradan bir gününün büyük bölümünü iletişim kurarak geçirir. İletişimsiz bir yaşam düşüncesi imkânsızdır. Bireyin bütün hayatı iletişime dayanır. Birey doğduğu andan itibaren iletişim ağının içinde kendini bulur ve bu durum, hayatının sonuna kadar devam eder. Bireyin, kendini iletişim düzeninden soyutlaması hiçbir şekilde mümkün değildir.

“Aynı dili konuşanlar değil, aynı duyguları paylaşanlar anlaşılabilir”. Mevlana'nın bu sözünden de anlaşıldığı gibi bütün canlıların ve canlı topluluklarının yaşantısında çok önemli işlevleri olan iletişim hayvanlar aleminde de büyük bir önem taşımaktadır denilebilir. Hayvanların da diğer canlılar gibi temel ihtiyaçları vardır ve bu ihtiyaçların karşılanması için her canlı gibi caba sarf ederler. Hayvanlar da temel gereksinimlerini karşılarken hem birbirleri ile hem de çevre ile etkileşimde bulunmak zorundadırlar.

Tıpkı insanlarda görüldüğü gibi hayvanlarda da olumlu bir iletişim süreci mutluluğun temelini oluşturmaktadır. İletişim sürecinin olumlu bir şekilde ilerleyebilmesi içinde iletişimi kolaylaştıran bir takım temel koşullar bulunmaktadır. Bu temel koşullardan biri ise empati kurabilmektir.

Günümüzde "empati" denildiğinde akla, Carl Rogers ve onun konuya ilişkin çalışmaları gelir. Bir kişinin kendisini karşısındaki kişinin yerine koyarak olaylara onun bakış açısıyla bakması, o kişinin duygularını ve düşüncelerini doğru olarak anlaması, hissetmesi ve bu durumu ona iletmesi sürecine "empati" adı verilir (Nkl. Dökmen, 2013, s.157). Buna bakılarak empati en genel tanımıyla, bireylerin kendisini bir başka bireyin yerine koyup onun düşüncelerini hissetmeye, onun gözünden bakmaya çalışmasıdır. Empati halinin aile bireyleri arasında daha yoğun görüldüğü söylenebilir. Bu görüş hayvanlar aleminde söylenebilir. Çünkü herhangi bir hayvan türünün anne, baba, yavru etkileşiminde birbirlerinin hislerini anlaması acılarını, sevinçlerini hissetmesi ve paylaşması buna en iyi örnek olarak gösterilebilir.

Empatik anlayış, canlıları birbirine yaklaştırma, iletişimi kolaylaştırma özelliğine sahiptir. Empati sadece duygu değil, anlama, düşünme, hissetme, iletme biçimi olarak da kabul edilebilir.

1.1. Araştırmanın Amacı: Bu çalışmada, canlı hayatının olmazsa olmazı olan iletişim kavramı iletişimin temel unsurlarından biri olan empati kavramı irdelenmiştir. Bununla birlikte hayvanlarla iletişim, hayvan-insan iletişimi, Türkiye’de hayvan hakları konuları çeşitli boyutlarıyla incelenerek hem insanların hem hayvanların etkileşiminde, iletişimde ve empati sürecinde dikkat edilecek unsurları vurgulamak amaçlanmıştır.

1.2. Araştırmanın Önemi: Empati, iletişimin sağlıklı bir sağlıklı ve başarılı bir şekilde yürütülmesi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir ve empatinin bu konudaki etkisi tartışılmazdır. Bu nedenle sağlıklı bir iletişim sürecinin oluşması için empatinin önemi büyüktür. Bu çalışma, insan-insan, hayvan-hayvan ve insan-hayvan etkileşiminde olumlu iletişimin ve olumlu iletişimin önemli bir unsuru olan empati kavramının önemini vurgulamak, bu iletişimdeki unsurları çeşitli boyutlarıyla irdelenmek ve bu alanda yapılacak olan çalışmalara katkı sağlaması açısından önem taşımaktadır.

1.3. Araştırmanın Yöntemi: Ayrıca araştırmada, var olan bir durum belirlenmeye çalışılmış ve betimsel tarama modeli uygulanmıştır. Tarama modelleri, geçmişte ya da halen var olan bir durumu varolduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır. Araştırmaya konu olan olay, birey veya nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır (Kıncal, 2013:111).

2. Empati

Bugün kullanmakta olduğumuz "empati" (empathy) teriminin iki atası vardır; bunlar Almanca'daki "Einfühlung" ve Eski Yunanca'daki "empathia" terimleridir. Bu kavramı ilk kullananlardan birisi Alman psikologlardan Theodor Lipps olmuştur. 1897 yılında Lipps, "Einfühlung"u şöyle tanımlamaktaydı: Bir insanın, kendisini karşısındaki bir nesneye – örneğin bir sanat eserine – yansıtması, kendini onun içinde hissetmesi ve bu yolla o nesneyi kendi içine alarak (absorbe ederek/özümseyerek) anlaması sürecine "Einfühlung" adı verilir (Nkl. Dökmen, 2013, s.367).

Titchener (1902), eski Yunancadaki "empathia" kelimesinden yararlanarak "Einfühlung" kelimesini İngilizceye "empathy" şeklinde tercüme etmiştir. Titchener, birinin davranışlarını bir diğeri ile karşılaştırarak anlamaya çalışmakla, o kişinin bilincinin anlaşılacağına inanmıştır. Bunun ancak içsel, derin duygusal taklit, yani zihinsel kaslarda gerçekleşebileceğini belirtmiştir (Wispe, 1986, s.315:akt. Elikesik, 2013, s.8). Türkçede duygudaşlık kelimesine denk gelen empati, kendini duygu ve düşüncede bir başkasının yerine koyabilme anlamına gelmektedir (TDK, 2006).

Dökmen (2013), bir insanın karşısındaki bir kişi ile empati kurabilmesi için gerekli olan öğeleri şu şekilde sıralamıştır:

1. Empati kuracak kişi, kendisini karşısındakinin yerine koymalı, olaylara onun bakış açısıyla bakmalıdır. Başka bir söyleyişle, empati kurmak isteyen kişinin, karşısındaki kişinin fenomenolojik alanına girmesi gereklidir.

2. Empati kurmuş sayılmamız için, karşımızdaki kişinin duygularını ve düşüncelerini doğru olarak anlamamız gereklidir. Karşımızdaki kişinin yalnızca duygularını ya da yalnızca düşüncelerini anlamış olmak yeterli değildir.

3. Empati tanımındaki son öge ise, empati kuran kişinin zihninde oluşan empatik anlayışın, karşısındaki kişiye iletilmesi davranışdır. Karşımızdaki kişinin duygularını ve düşüncelerini tam olarak anlasak bile, eğer anladığımızı ona ifade etmezsek empati kurma sürecini tamamlamış sayılmayız.

Bütün bu tanımlamalara bakılarak en genel anlamıyla empati, karşımızdaki canlıları anlayabilmek için kendimizi onların yerine koyarak, onların duygu ve düşüncelerini anlamaya çalışmaktır. Empati kurabilmek iletişimi kolaylaştıran en önemli becerilerden biridir ve kullanıldıkça gelişir denilebilir. Anlamaya anlaşılmaya yardımcı olan bu olgu hayvanlarla etkileşimde de büyük öneme sahiptir ve iletişimi kolaylaştırır. Hayvanlarla empati kavramına en güzel örneği şu halk masalı anlatmaktadır: Göğsü kınalı bir serçe varmış. Gök güredığı zamanlar tir tir titreyerek yereyatar, gök yıkılmasın diye de ayaklarını havaya kaldırmış. Bir yandan da "korkumdan kırk kantar yağım eridi" dermiş. Birgün birisi demiş ki "sen kendin beş dirhem gelmezsin; nerden oluyor da kırk kantar yağın eriyor?" Bunun üzerine serçe şu cevabı vermiş; herkesin kendine göre dirhemi, kantarı var; siz ne anlarsınız".

2.1. Uzlaşma

Uzlaşma, ortaya çıkan bir sorunun veya uyuşmazlığın, barış içinde, olum bir yönde, karşılıklı çıkarlar gözetilerek çözümlenmesi anlamına gelmektedir.

Dökmen (2006), uzlaşma için gereken 5 öğeden birisi olarak gösterdiği empati kurma ögesini şöyle açıklamaktadır: “Varoluş, ötekilerin iç dünyalarını fark etmeyi yani empati kurmayı da kapsıyor. Ancak uzlaşma konusunda empatinin özel bir yeri olduğunu düşünüyorum. Fark etmek, empati kurmayı kolaylaştırır, ancak yeterli değildir. Empati kurma becerisinin yeterince gelişmesi için kişilere sistematik olarak iletişim/empati eğitimi verilmesinde yarar vardır. Empati kurma becerileri gelişen kişiler, birbirleriyle ve doğayla empati kurabilirler, uzlaşabilirler”.

2.2. Empati ile İlişkili Değişkenler:

Bir araştırmada, piyano ve keman çalan gençlerin empatik becerileri ve kendilerine yönelik saygı düzeyleri, müzikle uğraşmayan gençlerinkine oranla daha yüksek bulunmuştur. Yine benzeri bir araştırmada, kedi köpek gibi evcil hayvanların beslendiği evlerdeki çocukların empatik becerileri (bilişsel ve duygusal rol alma becerileri), evcil hayvan beslenmeyen evlerdeki çocukların empatik becerilerine oranla daha yüksek bulunmuştur. Bu bulgular, kişilerin ilgi alanları ile empatik becerileri arasında ilişki bulunduğu anlamına gelmektedir. Müzik, evcil hayvan gibi uğraşlar edinmek, muhtemelen kişilerin empatik anlayışlarını/becerilerini artırmaktadır (Nkl. Dökmen, 2013, s.170).

3. İletişim

İletişim canlıların varoluşundan beri süregelen temel bir olgudur. Literatür tarandığında ise farklı iletişim tanımlamaları ile karşılaşılır. Çetinkaya (2011) iletişimi, insanın toplumsal bir varlık olması çevresiyle iletişim kurmasını da beraberinde getirmiştir. Çevresiyle iletişim kurması da onu toplumsallaştırmıştır aynı zamanda. İnsanlar duygularını, düşüncelerini, hayallerini, umutlarını aktarma gereksinimi duymuş ve bunun sonucunda da iletişim denen olgu ortaya çıkmıştır şeklinde tanımlamıştır. Çalışkan ve Yeşil (2005) iletişimi insanlar için çok önemli olan eylemler ağı olarak tanımlamaktadırlar. Tekinalp ve Uzun (2006) ise iletişimi “psikoloji, sosyal psikoloji, toplum bilim, dil bilim, ekonomi, siyaset, felsefe ve tarih alanını da barındıran bir disiplin” olarak belirtmektedir.

İnsanların etkileme ve etkilenme özelliği sonucu gerçekleşen bir süreç olarak iletişim, sosyal yaşamın varlığının da temellerini oluşturur. İnsanın paylaşma isteği ve ihtiyacı, iletişimin en önemli oluşma gerekçelerinden bir diğeridir. Bu durumda iletişim olgusunun insanda var olan bir yetinin kullanılması, bir isteğin gerçekleşmesi ve bir ihtiyacın karşılanması sonucu ortaya çıktığı söylenebilir. Bir anlamda iletişimin gerçekleşmesinin bunlara bağlı olduğu söylenebilir. İletişim, kavramının bir beceri olma özelliğinden söz edileceği gibi, iletişim insanoğlunun içten gelen bir isteği veya ihtiyaçlarını en etkili şekilde gerçekleştirme aracı olma özelliği ön plana çıkarılarak da tanımlanabilir (Acat, 2012: 28).

Yani iletişim sadece ekonomi ya da siyasetle sınırlandırılmayacak kadar geniş ve birçok alanı içine alan bir kavramdır. İletişim, duygu, düşünce ya da bilgilerin çeşitli yollarla karşı tarafa yansıtılması olarak tanımlanabilir. Ayrıca iletişim, etkileşimdir, paylaşımdır, kişinin kişiyi etkileme sürecidir denilebilir.

4. Hayvanlar Aleminde İletişim

Hayvanlar birer canlı olarak bazı fizyolojik ihtiyaçlarla dünyaya gelirler. Beslenme, korunma ve neslin devamını sağlama canlıların temel fizyolojik ihtiyaçlarıdır. Bu ihtiyaçların gidermek için her canlı gibi hayvanlar da irkilme, hareket, beslenme (besini alma, sindirme, boşaltım, solunum), büyüme ve onarma, çoğalma gibi özelliklere sahiptir. Bütün hayvanlar fizyolojik ihtiyaçlarını sağlamak için önce eksikliklerini kendi içlerinde duyar, sonra da bu eksikliklerini çevrelerinden tamamlamaya çalışırlar. Bunun için de çevrelerinde olup bitenden haberdar olmak yani iletişimde bulunmak zorundadırlar. Hayvanlar çevrelerinden gelen çeşitli uyarıcıları alırlar ve bunlara tepki gösterirler. Bu uyarıcılar aşağıdaki gibi gruplanabilir: Mekanik uyarıcılar. Termik uyarıcılar. Optik uyarıcılar. Kimyasal uyarıcılar. Hayvanlar bu uyarıcılar yoluyla çevrelerinde olup bitenden haberdar olurlar; besinlerini bulurlar, hemcinslerini tanırlar, eşlerini bulurlar, düşmanlarının ve kendilerine zararı dokunacak şeylerin varlığını öğrenirler. Ona göre önlem alırlar; böylece yaşadıkları ortama uyarak hayatlarını devam ettirmeye çalışırlar (Ergin-Birol, 2000:7).

Kısaca özetleyecek olursak, tüm canlıların olduğu gibi hayvanlarında doğuştan getirdiği bir çok özellikleri vardır. Bu özellikleri ortaya koyarken çevresindeki diğer canlılarla iletişim kurarlar. Kurdukları iletişim onların bir çok fizyolojik ve psikolojik ihtiyacını karşılamada önemli etkiye sahiptir. Her hayvanın doğuştan getirdiği farklı iletişim özellikleri olabilir. Bu özellikleri sayesinde hayatlarını devam ettirirler ve gelecek nesillerin devamını sağlarlar.

4.1. Hayvan – İnsan İletişimi

Hayvan - insan birlikteliği, başlangıcından bugüne dek boyut ve nitelik değiştirerek varlığını sürdürmüştür. İlk zamanlarda, yiyeceğini avlamak ve yırtıcı hayvanlardan korunmak şeklinde görülen basit yaklaşım, evcilleştirme ile birlikte yerini ekonomik kazanımlara ve sosyal paylaşıma bırakmıştır. Süreç içerisinde hayvana yüklenen anlamlar, insan odaklı bir yaklaşımla yapılan tanımlamalar, ona karşı tutumun ve bakış açısının belirleyicisi olmuştur (Nkl. Özgür, 2010).

Daha çok insanların çıkarlarına dayanan insan-hayvan ilişkisi, ilk çağlara kadar uzanmasına rağmen, hayvan hakları ve refahının önemi son yıllarda daha çok dillendirilmeye başlamıştır. Hayvanların da insanlar gibi duyguları olan varlıklar olduğunun anlaşılması 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde hayvan hakları hareketinin başlamasıyla ortaya konulmuştur. Bu girişimler insan refahının gelişmiş olduğu ülkelerde başlamış ve daha sonra tüm dünyaya yayılmıştır. Doğaldır ki insanoğlu önce kendi refahını sağlamış daha sonra çevresini oluşturan çevrenin bileşenlerinden olan hayvanların haklarını savunmaya başlamıştır. Bu nedenle hayvan hakları ve refahı olgusu, ancak çağdaş toplumlarda yükselen bir değer olarak görülmüş, henüz kendi refahını sağlayamayan toplumlarda ise lüks olmaktan ileri gidememiştir. Ancak günümüzde hangi toplumda olursa olsun hayvanların da hakları olduğu ve onların da saygı görmeye muhtaç olduğu yadsınmamaktadır. Aradaki fark, toplumların kültürel ve ekonomik gelişmişliklerinden kaynaklanmaktadır (Abanoz, 2008:13).

Tunç (2012), “Uzmanından Öykülerle Hayvan Psikolojisi” adlı yazısında Veteriner Hekim Prof. Dr. Tamer Dodurka’nın “Merdivenden Korkan Köpek” adlı kitabını konu alarak şunları aktarmaktadır: Kitabın arka kapağında, "Onları o kadar küçümsedik ki, aslında aramızdaki farkın çok da belirgin olmadığını, psikolojilerinin bize ne kadar da benzediğinin farkına varamadık bir türlü," diye not düşen Dodurka, bunu şöyle açıklıyor: "Psikoloji bilimi için tür ayırımı yapmak çok fazla önem taşımıyor. Böyle olsaydı Pavlov ya da psikolojinin öncüsü olan birçok bilim adamının hayvanlar üzerinde değil insanlarda çalışması gerekirdi. Gerçekten canlı türleri birçok açıdan birbirine benziyor ve hatta birbirlerini etkiliyor. Ama insanoğlu bunu görmezlikten geliyor." Kitabında Türkiye’de hayvan anlayışının hem komik hem de trajik olduğunu yazan Dodurka, konuya yaklaşımı fazlasıyla duygusal bulduğunu belirtiyor: "Evine 30 kedi birden alanlar var. Ama bu kedi psikolojisi için o kadar ters ki, kedileri tanıyan, onların ev içersindeki yaşam alanlarının önemini bilenler, onların nasıl bir bunalıma mahkum edildiğini hemen anlar. Yani hayvanları tanımadan onları korumaya kalkmak, onlara zarar verirken haklarını korumaya kalkmak gerçekten trajik bir durum."

Kamuoyunda hayvanlara karşı bir ilgi yaratmayı güçleştiren sorunlar arasında çözülmesi en güç olanı bekli de “Önce insanlar gelir” ve “hayvanlarla ilgili herhangi bir sorun ciddi bir ahlaksal ve siyasal sorun olarak insanlarla ilgili bir sorunla kıyaslanamaz” varsayımı. Bu varsayım hakkında söylenebilecek birkaç şey var. Birincisi, bu başlı başına bir türçülük göstergesidir. Konuyu enine boyuna incelemeyen biri nasıl olur da bu sorunların insanların sorunlarından daha az ciddi olduğuna karar verebilir? Bunu bildiğini iddia etmek, ancak hayvanların hiçbir önem taşımadığını, dolayısıyla ne kadar acı çekerse çeksinler bu acıların insanlarınkinden daha önemsiz olduğunu varsaymakla mümkün olabilir; ama acı acıdır, gereksiz acıları önlemek önemlidir ve acı çeken varlık bizim türümüzün üyesi olmasa da bu önem azalmaz (Singer, 2005:297).

Hayvana fena muameleyle şiddet arasında bir ilişki olduğu kesindir. İşte bu nedenle, hayvanların fiziksel, duygusal ve cinsel istismarlarına karşı mücadelenin, sadece “hayvan hakkı” penceresinden bakılarak yürütülmesini yetersiz buluyor; ebeveyn, öğretmen ve toplumun geniş kesimlerinin, bu tür davranışlar sergileyen çocuklarla karşılaştıklarında neler yapacakları konusunda aydınlatılmaları gerektiğinin altını çizmek istiyorum. Çocukların hayvana yönelik fena muamelesini önlemek, “ilk darbe”nin farkına varabilmek, onların ileriki yaşlarda insanı hedef alacak suçlarının önünü kesebilir. Böylesi bir gayret, gelecek kuşaklarımızın huzur ve güvenliği için atabileceğimiz en temel adımlardan biridir (Atasoy, 2008:13).

Alpaslan (2013)’in “Cengiz Aytmatov’un Dişi Kurdun Rüyalari Romanında Doğal Denge ve Hayvan Zihni” isimli çalışmasında Aytmatov’un yıllar önce eserinde günümüzde gittikçe önem kazanan hayvan zihni konusuna eğildiğini vurgulamaktadır. “Okuyucu, roman boyunca dişi kurt Akbar’ın zihninden geçenleri, korkularını, kaygılarını paylaşmaktadır. Üstelik yazar, Akbar’ın zihninden geçenleri, onu insanlaştırarak değil, bir kurt olduğunu vurgulayarak vermektedir. Bu sayede okur, Akbar’ın bir hayvan olduğunun, içgüdüleriyle ve doğanın kanununa uyarak yaşadığının ayırdına varmanın yanısıra, onun duygu ve akıl dünyasına da

girerek onu içsel olarak değerli bulur. Okur, Akbar'ın kurt olmaktan gelen özelliklerini, doğanın dengesi içinde onun yerini fark eder, onun insandan gelen teknolojik tehlikeleri algılayamamasına hak verir ve kendini koruyamayışını dehşetle izler. Çünkü onlar doğal dengenin bir parçasıdır, insanoğlunun kullandığı orantısız güç ve şiddetle doğayla uyumsuzdur. Bu, doğanın olağan yasalarının dışındadır” şeklinde ifade etmektedir (Alpaslan, 2013:10).

İnsan türünün yaşamının diğer türlerin yaşamıyla bir bütün oluşturduğu, türler arasında kurulmuş doğal dengenin bozulmasının diğer türlerinde varlığını sürdürmesine engel oluşturacağı bilinen bir gerçektir. İnsanlar tarafından kurulan hukuk düzeni doğanın bu bütüncül yapısını göz ardı etmemeli, hayvanların doğalalarının gerektirdiği şekilde çıkarlarının önemsenmesini sağlamalıdır. Oysa ki günümüz hukuku hayvanlara hak vermekten çok uzaktadır (Kutay, 2008:78).

Özkul vd. (2013), Türk Toplumunun Hayvan Hakları Kavramına Yaklaşımı üzerine yaptıkları araştırma sonuçlarına göre, eğitim düzeyi arttıkça hayvanlara ve haklarına yönelik gösterilen pozitif tutumun arttığı, meslek gruplarından öğretmenlerin ve diğer meslekler grubunda yer alanların en yüksek pozitif tutumu sergilediği ortaya konulmuştur. Diğer meslek grupları içerisinde ev hanımlarının sayıca en büyük grubu oluşturduğu noktadan hareketle, ev hanımları tarafından okul öncesi ve öğretmenler tarafından okul döneminde hayvan hakları konusunun bilinçli bir şekilde işlenmesi ile Türkiye’de hayvan hakları kavramının doğru temeller üzerine yapılandırılacağını ifade etmektedirler.

4.2. Hayvan Refahı

Türkçede gönemç kelimesine denk gelen refah kelimesi, bolluk, rahatlık ve varlık içinde iyi yaşama anlamına gelmektedir (TDK, 2006). Antalyalı (2007), refahı tüm hayvanlara doğal davranışlarının tüm hallerini göstermelerine imkan verecek şartların sağlanması olarak tanımlamaktadır.

Hayvan refahı geniş anlamda; çiftlik, pet, egzotik, laboratuvar ve vahşi hayvanların; bakımı, beslenmesi, barındırılması, yetiştirilmesi, taşınması, kesimi, sağaltımı ve bilimsel araştırmalarda kullanımı sırasında ağrı, acı, ıstıraptan uzak sağlık, mutluluk ve iyilik hallerinin sağlanması olarak tanımlanabilir (Nkl. Özgür, 2010).

Hayvan gönemci ve hayvanları koruma konularının Türk tarihinde çok eski dönemlerden itibaren gelenek, gönemek ve yasal düzenlemeler çerçevesinde yer aldığı söylenebilir. Bu süreçte her dönemde öne çıkan kavramın “hayvanlara kasıtlı olarak kötü davranmanın” yasaklanması olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, 2004 yılında yürürlüğe giren “Hayvanları Koruma Kanunu”nun, yasal açıdan oldukça geniş kapsamlı bir koruma potansiyeli taşıdığı söylenebilir (Güler-Osmanağaoğlu, 2009:330).

4.3. Hayvan Özgürleşmesi:

İnsanlar tarih boyunca kurdukları toplumlarda birbirleriyle iliş kilerini düzenleyen ahlak ve hukuk kuralları oluşturmuşlardır. Ancak insanların diğer canlı türlerine karşı nasıl davranmaları gerektiğini belirten evrensel kurallar oluşturulmamıştır. Yirminci yüzyılda Batı 'da başlatılan hayvan hakları hareketi insan - hayvan ilişkilerini bir felsefi kuram çerçevesine oturtmayı ve giderek bir ahlak ve hukuk sistemi içinde yer almasını sağlamayı amaçlamaktadır (Nkl. Yaşar-Yerlikaya, 2004).

Hayvan özgürleşmesi terimi, hayvanların sömürülmesini engelleyen bütün çabalara verilen genel bir isim olarak kullanılır. Popüler medyada daha çok yer alırlar. Hayvanların kendi yararları dâhil olmak üzere hiçbir şekilde kullanılmaması gerektiğine inanırlar. Yasal olmayan

yollara başvurarak gerçekleştirdikleri eylemleri vardır. Vejetaryendirler, ev hayvanı kavramına inanmazlar (Nkl. Abanoz, 2008).

Günümüzde insanlara tür ve biyolojik olarak yakın olan hayvanların haklara sahip olması konusu sık tartışılan bir gerçektir. Bu tartışmalar başlıca hayvanların bizlerden farklılıklarını ileri sürerek haklara sahip olamayacağını savunanlara karşın, farklılıkları hayvanların haklara sahip olmasına engel bir durum olarak görmeyenler arasında sürmektedir (Kutay, 2008:77).

Modern anlamda ilk göze çarpan hayvan hakları hareketinin 19. yüzyılda İngiltere’de özellikle hayvan deneylerini ele alan hareketle birlikte doğduğunu görüyoruz. Burada İngiliz felsefeci Jeremy Bentham’ın hakkını teslim etmemiz gerekiyor. Jeremy Bentham’a göre, asıl sorulması gereken konuşabilirler mi, düşünebilirler mi yanında acı ve haz duyabilirler midir ve acı, haz duyabilen tüm varlıkların hakları olduğunu öne sürüyor. Böylece hayvanların korunmasında ilk yasanın çıkartılması, Kraliçe Victoria himayesinde ilk derneğin kurulması, yine hayvan deneyleri ile ilgili ilk hukuki düzenlemelerin ortaya çıkması İngiltere’de rastlantı değildir (Gül, 2012:129).

Bentham, hayvanların da insanlar gibi acı çekmekte çıkarları olduğunu, ama insanlardan farklı olarak, hayatlarını sürdürmekte çıkarları olmadığını düşünüyordu. Bentham temelde, bir ineğe sahip olabileceğimizi ve onu yiyebileceğimizi savunuyordu; hayvanları malımız ve kaynaklarımız olarak kullanmamız, amaçlarımız için onları öldürmemiz ahlaken yanlış değildi ona göre, sadece hayvanların acı çekmekteki çıkarları bağlamında eşit gözetilme ilkesine uymamız gerekiyordu. Hayvanları malımız olarak kullanmamız eşit gözetilme ilkesiyle tutarlı olabilirdi ve hayvanların mal statüsünü değiştirmemiz gerekmiyordu (Francione, 2008:252).

Hayvanlar sevinci ve acıyı, ağrıyı ve korkuyu ve diğer duyguları insanlar gibi hissedebilirler. İnsan şiddeti ve keyfiyeti önünde korunmaya yönelik temel bir hakka sahiptirler. Hayvan deneyleri bu nedenle etik olarak haklı çıkarılamaz. Ayrıca hayvan deneylerinin sonuçları insanlara aktarılamaz. Yeni bir ilacın ya da kimyasal maddenin insanda nasıl bir etki yaratacağı, hayvan deneylerine dayanarak gerekli güvenlikte tespit edilemez. Ancak bir madde insana verildikten sonra insanın hayvanla benzer bir tepki verip vermediğiyle ilgili bir şeyler söylenebilir (Gericke, 2008:32).

Bilimsel araştırma ve deneylerde hayvan kullanımındaki artış, bu eyleme karşı görüşte olanların da sayısında artışa neden olmuştur. Hayvan deneylerine karşı (antivivseksiyonist) tavır sergileyen grupların ilk yasal örgütü İngiltere’de (1875) kurulmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında, hayvanların deneylerde kullanımındaki artış, 1960’11 yıllarda en üst seviyeye ulaşmış ve bu durum hayvanları koruma konusunda bir refleksin oluşmasına neden olmuştur (Yaşar-Yerlikaya, 2004:39).

Hayvan hakları genel tanımıyla; hayvanların sağlıklı bir şekilde hayatlarını idame ettirebilmesinin sağlanması demektir. İnsan gibi diğer canlıların yani hayvanların da yaşam hakkı vardır. Bu yaşam hakkını hiç kimse onların ellerinden alamaz. İşte bu noktada dünyanın en gelişmiş yarattığı insan olduğuna göre hayvanları korumakta insanlara düşmektedir. Çünkü hayvanlarda hissedir, acı çeker, üzülür, sevinir (Aksulu, 2013:25).

15 Ekim 1978’de Paris UNESCO evinde ilan edilen Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesinde yer alan hususlar:

- 1) Tüm hayvanlar eşit doğar ve eşit yaşam hakkına sahiptirler.
- 2) Tüm hayvanların saygı görme hakkı vardır. Bir tür hayvan olan insan, diğer hayvanları yok edemez. Hayvanları kendi çıkarı için karşılıksız kullanamaz.
- 3) Hiçbir hayvana kötü ve zalimce davranılamaz. Bir hayvanın öldürülmesi zorunlu ise bu, bir anda ve acı çektilmeden yapılmalıdır.

- 4) Vahşi hayvanlar kendi doğal çevrelerinde yaşama ve çoğalma hakkına sahiptir. Eğitim amacıyla bile olsa vahşi hayvanlar özgürlüklerinden mahrum bırakılamaz.
- 5) Evcil hayvanlar, uyumlu bir biçimde ve özgürlük içinde yaşama hakkına sahiptir. İnsanların kendi çıkarları için evcil hayvanların yaşama koşullarında yapacakları her türlü değişiklik, haklara aykırıdır.
- 6) Evcil hayvanlar, doğal yaşama sürelerine uygun uzunlukta yaşama hakkına sahiptir.
- 7) Tüm çalışan hayvanlar (at,eşek...) iş süresinin sınırlandırılması, işin daha az yorucu olması, güçlerini artırıcı bir beslenme ve dinlenme hakkına sahiptir.
- 8) Hayvanlara fiziksel ya da psikolojik acı çektiren deney yapmak, hayvan haklarına aykırıdır.
- 9) Beslenmek için bakılan hayvanlar barındırılmalı, taşınmalı ve ölümleri de korkutmadan ve acı çekirmeden olmalıdır.
- 10) Hayvanlar, insanlar tarafından eğlence amaçlı kullanılamazlar. Hayvanların seyrettirilmesi ve hayvanlarla gösteri yapılması, hayvan onuruna aykırıdır.
11. Zorunlu olmaksızın bir hayvanın öldürülmesi, yaşama karşı işlenmiş bir suçtur.
12. Çok sayıda vahşi hayvanın öldürülmesine neden olan safariler ve av partileri, hayvanlara karşı yapılmış bir soykırımdır. Doğal çevrenin kirletilmesi, yıkılıp yok edilmesi de soykırıma eşdeğerde alçakça bir davranıştır.
13. Hayvanların ölüsüne de saygı göstermek gerekir. Hayvanların öldürüldüğü şiddet sahneleri, sinemalarda ve televizyonlarda yasaklanmalıdır. Ama hayvanlara yapılan saldırıları kınamak amacıyla olan filmlerde bu sınırlama yoktur.
14. Hayvanları koruma kuruluşları, devlet katında temsil edilmelidir. Hayvan hakları da insan hakları gibi yasayla korunmalıdır.

4.4. Türkiye’de Hayvan Hakları

Türkler tarih boyunca hayvanlarla iç içe yaşayan ve onlara tarih sürecinde oldukça önemli ayrıcalıklar tanıyan, onlara değer veren (Menteş 1996, Yaşar 1996) bir Millet olmuştur. Türkiye’de hayvan severleri bir araya getiren ilk resmi dernek İstanbul’da 1912 yılında "Himaye-i Hayvanat Cemiyeti" adı ile kurulmuştur. Atatürk’ün direktifleri ile 1923 yılında "Türkiye Hayvanları Koruma Demeği" olarak faaliyetlerini sürdürmüştür (Akt. Yaşar&Yerlikaya, 2004, s.43)

Dodurka (2007) geçmişten bu yana ülkemizde hayvan hakları konusunda şunları söylemiştir: Türklerin eskiden beri hayvanlara büyük değer verdiği bilinir. Kartal, geyik ve kurt gibi hayvanlar Türk Boylarının simgesi olmuştur. Atalarımız, ölen atlar için mezar taşları ve kitabeler yaptırmışlardır. Kaya resimleri ve kilimlerde hayvan figürleri çoğunluktadır. Edebiyatta, türkülerde vb., hayvan sevgisi hissedilir derecede vurgulanmıştır. Bu sevgi, Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Hayvan sevmek dinin de bir gereğidir. İslam dininde bütün mahlukata şefkatle muamele yapılması emir olunur. Hayvanlara zulmün cezası ağırdır. Çünkü, hayvanların Allah’tan başka koruyucusu yoktur. Hayvanlar riayet edilmesi gereken haklara sahiptir. Ancak, köpekler temiz olarak düşünülmediği için, Kuran-ı Kerimde yasaklayıcı bir hüküm olmamasına rağmen, ev hayvanı olarak kabul görmemiştir.

Hayvanlar özellikler Rönesans döneminde Avrupa’da aşığılanırken Türkler tarafından el üstünde tutuluyor, sinek, pire bit gibi hayvanlar bile günah olacak diye öldürüleliyordu. Hayvanlara verilen değer karşısında batılı yazarlar hayretler içinde kalıyor, bazıları bunlara olan

hayranlıklarını gizleyemezken, bazıları alay ediyordu. İşte bir zamanlar Osmanlıda batılıları şaşkırtan manzaralardan bazıları:

- Hayvan ve ağaçlar yararına oluşturulan vakıflar,
- Kediler için yapılmış binalar,
- Hayvanların beslenmesi için tahsis edilmiş uşaklar,
- Hayvanların beslenmesi için bırakılan miraslar (Örneğin sadece Beyazıt Vakfiyesinde kuşların beslenmesi için yılda 30 altın ayrılmıştı),
- Kedilerin beslenme saatlerinde zengin ve kibar Osmanlıların kedileri her gün düzenli olarak kebablarla beslemeleri,
- Kasap ve lokantaların önünde sıraya girmiş hayvanlar,
- Sokak hayvanları için düzenlenen şiş kebab günleri,
- Hacı Baba mertebesine yükseltilmiş leyleklere sanki kutsalmış gibi yapılan muameleler,
- Sonbaharda geri dönemeyen ve bakıma ihtiyaç duyan leylekler için bakım merkezleri,
- Dünyada örneğine rastlanmayan Bursa'daki Leylek (Gurabahane-i Laklakan), Dolmabahçe'deki kuş ve Üsküdar'daki kedi hastaneleri, Cami ve mezarlıklardaki suluklar, kuş evleri, hatta mimari açıdan eşi ve benzeri bulunmayan kuş köşkleri,
- Her hafta kurulan pazarlarda varlıklı ailelerin kafesteki kuşları satın alıp özgür bırakma geleneği,
- Sokakta doğurmuş bir hayvan gördüklerinde hemen oracığa bir kulübe yaptırmak için yarışan insanlar,
- Yük hayvanlarına fazla yük yükleme tarzındaki merhametsiz uygulamalara karşı çıkartılan fetvalar, bu hayvanlara aşırı yükten dolayı ıstırap çektiren insanlara aynı yükü taşıtarak ceza verilmesi vb.

Özkul vd. (2013) "Türk Toplumunun Hayvan Hakları Kavramına Yaklaşımının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma"da hayvanları koruma derneğine üye olanların olmayanlara göre daha pozitif tutum sergilemesi Signal ve Taylor yürütülen çalışma ile uyum gösterdiği ifade edilmektedir. Söz konusu çalışmada, hayvanları koruma derneğine üye olanların toplumun diğer kesimindekilere göre hayvanlara yönelik tutum, hayvan hakları ve empati konularında daha pozitif tutum sergiledikleri vurgulanmaktadır. Araştırmacı bu araştırma sonucunda katılımcıların büyük çoğunluğunun Türkiye'de hayvan haklarına yeterli önem verilmediğine ilişkin görüşleri araştırma verileri ile ortaya konulmuştur.

İnsanlar, hayvanlar ve doğal yaşam birbirinden ayrılmaz bir bütünsel olgudur. Hayvanları korumak ve yaşam haklarını ihlal etmemek için onları sevmemiz gerekmiyor. Tamamen insani ve etik nedenlerle korunmaları, doğal alanlarında yaşamalarına müdahale edilmemesi gereklidir. Hayvan Koruma Kanunumuzun (5199 SK) öngördüğü seviyede bir koruma sağlamak için de yasalar arası ortaya çıkan çelişkilerin ortadan kaldırılarak gerçekten amaca uygun, işlerliği olan yeni bir yasa için çalışmalara hiç ara vermeden devam etmek gerekli (Yalçın, 2008:62).

5199 Numaralı Hayvanları Koruma Kanunu (T.C. Resmi Gazete, 2004):

Amaç

Madde 1- Bu Kanunun amacı; hayvanların rahat yaşamlarını ve hayvanlara iyi ve uygun muamele edilmesini temin etmek, hayvanların acı, ıstırap ve eziyet çekmelerine karşı en iyi şekilde korunmalarını, her türlü mağduriyetlerinin önlenmesini ağılamaktır.

Yasaklar

Madde 14- Hayvanlarla ilgili yasaklar şunlardır:

a) Hayvanlara kasıtlı olarak kötü davranmak, acımasız ve zalimce işlem yapmak, dövme, aç ve susuz bırakmak, aşırı soğuğa ve sıcağa maruz bırakmak, bakımlarını ihmal etmek, fiziksel ve psikolojik acı çektirmek.

b) Hayvanları, gücünü aştığı açıkça görülen fiillere zorlamak.

c) Hayvan bakımı eğitimi almamış kişilerce ev ve süs hayvanı satmak.

d) Ev ve süs hayvanlarını onaltı yaşından küçüklere satmak.

e) Hayvanların kesin olarak öldüğü anlaşılmadan, vücutlarına müdahalelerde bulunmak.

f) Kesim hayvanları ve 4915 sayılı Kanun çerçevesinde avlanmasına ve özel üretim çiftliklerinde kesim hayvanı olarak üretimine izin verilen av hayvanları ile ticarete konu yabancı hayvanlar dışındaki hayvanları, et ihtiyacı amacıyla kesip ya da öldürüp piyasaya sürmek.

g) Kesim için yetiştirilmiş hayvanlar dışındaki hayvanları ödül, ikramiye ya da prim olarak dağıtmak.

h) Tıbbî gerekçeler hariç hayvanlara ya da onların ana karnındaki yavrularına veya havyar üretimi hariç yumurtalarına zarar verebilecek sunî müdahaleler yapmak, yabancı maddeler vermek.

i) Hayvanları hasta, gebelik süresinin 2/3'ünü tamamlamış gebe ve yeni ana iken çalıştırmak, uygun olmayan koşullarda barındırmak.

j) Hayvanlarla cinsel ilişkide bulunmak, işkence yapmak.

k) Sağlık nedenleri ile gerekli olmadıkça bir hayvana zor kullanarak yem yedirmek, acı, ıstırap ya da zarar veren yiyecekler ile alkollü içki, sigara, uyuşturucu ve bunun gibi bağımlılık yapan yiyecek veya içecekler vermek.

Özgür'e (2010) göre Türkiye'de Hayvanları Koruma Kanunu ivedilikle bir ceza kanunu uygulaması haline getirilmeli; yasalarda var olan sahipli hayvan ile sahipsiz hayvan ayrımı kaldırılarak hayvanlar mal olarak değil bir can olarak değerlendirilmelidir şeklinde ifade etmektedir.

5. Tartışma ve Sonuç

Geçmişten günümüze iletişim halinde olan insanlar ve hayvanlar doğanın ayrılmaz parçalarını oluşturmaktadırlar. Geçmişte ve şimdi olduğu gibi bu iki canlı gelecekte de iletişim halinde olacaktır. Güçlünün güçsüze zulm edebildiği dünyada insanların hayvanlara muamelesi geçmişte birçok kez tartışma konusu olmuştur. Bu konuda birçok bilim adamı ve düşünür kitaplar yazmıştır. Hissedebilen, acı çekebilene, üzülebilen ve sevinebilen hayvanların hakları birçok çağdaş ülkede yasalarla güvence altına alınmıştır. Oluşturulan yasaların kapsamı ve uygulanışı konusunda eleştiriler devam etmektedir. Yasalara aykırı muameleye maruz kalan ve hakkını savunma şansı olmayan hayvanların haklarını savunmak yine insanlara düşmektedir. Yasalar bu konuda caydırıcı etkiye sahip olsa da tamamen önünü kesememektedir. Burada yasalar kadar öneme sahip başka bir konu ön plana çıkmaktadır. O da insanların hayvanlara karşı beslediği duygu ve düşüncelerdir.

Her insanın –hatta her canlının- olaylara kendine özgü bir bakış açısı (fenomenolojik alanı) vardır. Dışarıdan baktığımızda bunu göremeyiz ve bu yüzden de onun bazı davranışlarına anlam veremeyiz. Ancak kendimizi karşımızdakinin yerine koyup olaylara onun gözüyle bakabilirsek, onun duygularını ve düşüncelerini anlamamız ve dolayısıyla da davranışlarına anlam vermemiz mümkün olur (Dökmen, 2013:160).

İnsan – hayvan iletişimde insanlar, hayvanların davranışlarını, duygularını, düşüncelerini, hislerini, acılarını, sevinçlerini, korkularını anladıklarında onların davranışlarına anlam vererek daha olumlu iletişim kurabileceklerdir. Karşımızdaki bir canlıyı anlamının ve etkili iletişim kurmanın yollarından birisi de onunla empati kurmaktır. Kendimizi bir hayvanın yerine koyarak onun duygu ve düşüncelerini anlamaya çalışırsak yani empati kurarsak onunla daha etkili iletişim kurabiliriz.

Empati kurabilen insanlar çevresindeki canlıları daha iyi anlayacak ve onların haklarına saygı gösterecektir. Sadece hayvanlar için değil insanlar için de büyük öne sahip bu konu hakkında Yılmaz, (2006) şunları söylemektedir: Aslında hayvan hakları insan haklarının ayrılmaz bir parçası, onun tamamlayıcısıdır. Zira, Anayasa'nın 56. maddesi herkesin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahip olduğunu belirterek çevre hakkının hukuksal dayanağını göstermektedir. Hayvanlar doğanın bir unsuru ve dengesidir. Hayvanların kendilerine tanınacak haklar yoluyla korunması, doğanın dengesinin korunmasını sağlayacak, doğadaki denge ise insan sağlığının ve hakkının korunması anlamına gelecektir.

Bu çalışmada öneri olarak, insanların hayvanlarla daha iyi iletişim kurabilmeleri ve onları daha iyi anlamaları için empati eğitimleri verilebilir. Çocuklara küçük yaşlarda hayvanlarla, canlılarla ve hatta doğayla empati kurabilmeleri adına eğitimler verilebilir. Çocukların empati yapabilme becerilerini geliştirmek için neler yapılabileceği hakkında farklı araştırmalar yapılarak sonuçları uygulamaya alınabilir. İnsanların çevrelerindeki canlılarla kurdukları etkili iletişimin doğal dengenin korunması adına nasıl bir öneme sahip olduğu konusunda daha çok bilgilendirme yapılabilir.

Hayvanların korunması için çıkarılan yasalar konusunda halkı bilgilendirme kampanyaları düzenlenebilir. 5199 Numaralı Hayvanları Koruma Kanunu uzmanların görüşleri dikkate alınarak yeniden düzenlenebilir. Hayvanlara kötü muamelede bulunan insanların neden böyle davrandıkları konusunda derinlemesine araştırmalar yapılabilir.

“Bir ülkenin gelişmişlik ve uygarlık düzeyi o ülkenin hayvanlara davranış biçimi ile ölçülür”. GANDHI

6. Kaynaklar

ABANOZ, N. (2008). “Çağdaş Toplumlarda Hayvan Hakları ve Refahı”, Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ACAT, M. (2012). “Aile İçi Uyumlu Etkileşim”, T.C Anadolu Üniversitesi Yayını No:2688, Açıköğretim Fakültesi Yayını No:1654, Eskişehir.

AKSULU, M. (2013). “Yeni Toplumsal Hareketler: Türkiye’de Hayvan Hakları Savunuculuğu ve Sosyal Medya”, Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ALPASLAN, G. G. G. (2013). “Cengiz Aytmatov’un Dişi Kurdun Rüyalari Romanında Doğal Denge ve Hayvan Zihni”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1-18.

ANTALYALI, A. A. (2007). “Avrupa Birliği Ve Türkiye’de Hayvan Refahı Uygulamaları”, AB Uzmanlık Tezi, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, Ankara

ATASOY, S. (2008). “İlk Darbe”, *İstanbul Barosu Dergisi, Hayvan Haklarına Hukuki Yaklaşım Özel Sayısı*, 13-18.

ÇALIŞKAN, N. Ve YEŞİL, R. “Eğitim sürecinde öğretmenin beden dili”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 199- 207.

- ÇETİNKAYA, Z. (2011). “Türkçe öğretmen adaylarının iletişim becerilerine ilişkin görüşlerinin belirlenmesi..”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 567- 576.
- DÖKMEN, Ü. (2013). *Sanatta ve Günlük Yaşamda İletişim Çatışmaları ve Empati*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- DÖKMEN, Ü. (2006). *Yarına Ki Kalacak? Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Varolmak Gelişmek Uzlaşmak*, Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- DODURGA, T. (02.12.2007). Geçmişten Günümüze Avrupa Ülkeleri ve Türkiye’de Hayvan Hakları. 05.07.2014 tarihinde, <http://www.fatihbelediyesiyedikulehayvanbarinagi.com/kose-yazarlari/prof-dr-tamer-dodurka/gecmisten-gunumuze-avrupa-ulkeleri-ve-turkiyede-hayvan-haklari/> adresinden alınmıştır
- ELİKESİK, M. (2013). “*Sosyal Bilgiler Öğretiminde Empati Ve Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Empatik Becerilerinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi*”, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- ERGİN, A. ve BİROL, C. (2000). *Eğitimde İletişim*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- FRANCIONE, G. L. (2008). *Hayvan Haklarına Giriş: Çocuğunuz mu Köpeğiniz mi?*, (AKMAN, R., & GEN, E., Çev.). İletişim Yayınları, İstanbul.
- GERICKE, C. (2008). “Hayvan Deneyleri Sorunsala Giriş”, *İstanbul Barosu Dergisi, Hayvan Haklarına Hukuki Yaklaşım Özel Sayısı*, 27-32.
- GÜL, R. T. B. (2012). “Hayvan Haklarının Düşünsel Evrimi ve Günümüzde Olması Gerekli Durum”, *Türkiye Biyoetik Derneği*, 128-130.
- GÜRLER, A. M. ve OSMANAĞAOĞLU, Ş. (2009). “Türkiye’de Hayvanları Koruma Kanununun Tarihsel Gelişimi”, *Kafkas Üniv. Vet. Fak. Derg.*, 325-330.
- KINCAL, Y. K. (2013). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Nobel Yayınevi, Ankara.
- KUTLAY, K. (2008). “Haksızlıktan Hayvan Hakkına Geçişen Uygurluk Süreci”, *İstanbul Barosu Dergisi, Hayvan Haklarına Hukuki Yaklaşım Özel Sayısı*, 77-78
- ÖZGÜR, A. (2010). “Hayvanlarla Yaşamı Paylaşmak”, *Vet. Hekim Derg.*, 9-13.
- ÖZKUL, T., SARIBAŞ, T., UZABACI, E., ve YÜKSEL, E. (2013). “Türk Toplumunun Hayvan Hakları Kavramına Yaklaşımının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma: I. Demografik Özelliklere Göre Tutum Analizi”, *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 167-171.
- ÖZKUL, T., SARIBAŞ, T., UZABACI, E., ve YÜKSEL, E. (2013). “Türk Toplumunun Hayvan Hakları Kavramına Yaklaşımının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma: II. Hayvan Sevgisi, Hayvanları Tanımlama, Hayvan Sahipliği ve Beslenme Alışkanlıklarına Yönelik Tutum Analizi”, *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 365-369.
- SAVAŞ, T., YURTMAN, İ. Y., & TÖLÜ, C. (2009). “Hayvan Hakları ve Hayvan Refahı: Felsefi Bakış-Nesnel Arayışlar”, *Hayvansal Üretim*, 54-61.
- SINGER, P. (2005). *Hayvan Özgürleşmesi*, (H. DOĞAN, Çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- TEKİNALP, Ş., & UZUN, R (2006). *İletişim araştırma ve kuramları*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- TUNÇ, N. (17.03.2012). “Uzmanından Öykülerle Hayvan Psikolojisi”, 05.07.2014 tarihinde, <http://www.sabah.com.tr/Cumartesi/2012/03/17/uzmanindan-oykulerle-hayvan-psikolojisi> adresinden alınmıştır.
- T.C. RESMİ GAZETE (2004). “Hayvanları Koruma Kanunu (5199)”, 02.07.2014 tarihinde, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/07/20040701.htm#2> adresinden alınmıştır.

TDK, (2006). “Duygudaşlık”, 02.07.2014 tarihinde, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.53c06d4a5c51e6.71568633 adresinden alınmıştır.

TDK, (2006). “Göneç”, 03.07.2014 tarihinde, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.53c28696b75626.73622723 adresinden alınmıştır.

YALÇIN, H. (2008). “Hayvan Hakları İhlallerinin Hukuki ve Sosyal Boyutu”, *İstanbul Barosu Dergisi, Hayvan Haklarına Hukuki Yaklaşım Özel Sayısı*, 51-63.

YAŞAR, A. ve YERLIKAYA, H. (2004). “Dünya'da ve Türkiye'de Hayvan Haklarının Tarihsel Gelişimi”, *Vet. Bil. Derg.*, 39-46.

YILMAZ, H. (2006). “Hayvan Haklarına Bakış”, *TBB Dergisi*, 212-229.